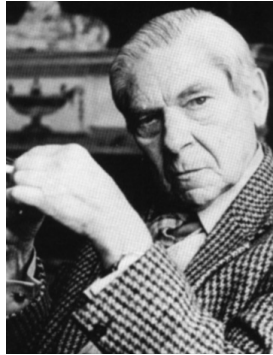

Bernard Avishai

Az odaadás veszélyei

Úgy tartják, Arthur Koestler egyike volt a tekintélyelvűség legjelesebb ellenzőinek századunkban. Csúfot űz-e házasságának története munkásságából?

Amit tudunk. 1983. március 1-jén este a londoni Montpelier Square-en álló házuk nappalijában Arthur Koestler és a felesége, Cynthia halálos mennyiségű, mézzel kevert altatót vett be. Éjjel mindketten meghaltak. Testüket március 3-án találták meg. Egy néhány soros levélben, amelyet valószínűleg Cynthia gépelt le, arra utasították a szobalányt, hogy értesítse a rendőrséget. Koestler egy fotelben ült, s konyakos poharát szorongatta. Cynthia a díványon hevert, mellette az asztalon a whiskys pohara.

Akik jól ismerték Koestlert, nem lepődtek meg azon, hogy eldobta magát az életét. Hetvenhét éves volt, s előrehaladott Parkinson-kórban és – bár erről csak néhányan tudtak – leukémiában szenvedett. Ráadásul tagja volt az Exitnek, a méltóságteljes halál jogáért küzdő társaságnak. Harold Harris, Koestler barátja, szerkesztője s irodalmi hagyatékának rendezője úgy emlékszik, Koestler fanyar humorral és „meglepő türelemmel” viselte állapotát. Amikor azonban öt nappal a haláluk előtt Harris utoljára meglátogatta a házaspárt, Arthur összefüggéstelenül beszélt, nem tudott felállni, s képtelen volt odafigyelni arra, amit mondtak neki. Cynthia másnap felhívta Harrist, s közölte vele, hogy Arthur hallucinál. Egy másik jó barátjuk, George Mikes azt írja, Koestler azért választotta „a napot, amelyet választott”, mert daganatot fedeztek fel az ágyékában, s azt gyanították, a rák áttétele.

Úgy tűnt, Koestler már régóta készült a halálra. „Búcsúlevelét” még kilenc hónappal korábban, 1982 júniusában megírta:

Az elmúlt évek többé-kevésbé folyamatos hanyatlását követően mostanra szövődmények léptek fel, s állapotom válságossá vált. Ajánlatos addig intézkednem szabadulásomról, amíg képes vagyok gondoskodni az ehhez szükséges feltételekről.

Szeretném, ha a barátaim tudnák, hogy békében válok meg tőlük, s bátoratlanul, de hiszek a személytelen halál utáni életben, melynek nem szabnak határt a tér, az idő, az anyag és megértésünk korlátai. Ez az „óceáni”¹ érzés sok nehéz pillanatomban segített, s ezt teszi most is, miközben e sorokat írom.

Cynthia halála mindenkit megdöbbentett. Ötvenhat éves sem volt még, s úgy tűnt, ereje teljében van. Ő is tagja volt az Exitnek, öngyilkosságának azonban nem lehetett más oka, mint amit férje búcsúlevelében – amelyet valószínűleg március 1-jén még naprakésszé tett – minden bizonynyal Harris számára feljegyzett:

Szívesen befejeztem volna Arthurral közös munkánkat, amelybe akkor fogtunk bele, amikor útjaink 1949-ben keresztelték egymást. Rejtett tartalékaim ellenére sem tudok azonban Arthur nélkül élni.

Amikor Koestler megírta a búcsúlevelét, biztos volt benne, hogy Cynthia túl fogja élni:

Az utolsó lépést azért nehéz megtennem, mert tudom, hogy mély fájdalmat fog okozni néhány meg-

maradt barátomnak, s elsősorban Cynthiaának, a feleségemnek. Neki köszönhetem, hogy életem utolsó szakaszában viszonylagos békében és boldogságban éltem – mint soha azelőtt.

A két holttest elhelyezkedése alapján bizonyosnak tűnik, hogy Koestler végül tudomást szerzett felesége szándékáról, bár Harold Harris véleménye szerint elképzelhető, hogy Cynthia döntése csak az utolsó nap reggelén született meg, amikor utóirattal látta el Arthur feljegyzését. Úgy tűnik, Cynthia – a rá jellemző módon – boldog volt, amiért Arthur búcsúlevele helyette is beszél.

Az öngyilkosságokat kezdetben tapintattal, s a *Sötétség délből* szerzőjének kijáró mély tisztelettel kezelték. A regény Sztálin 1930-as évek végi koncepciók pereinek rettenetét tárja fel; 1983 tavaszán Sztálin örökösei is kihalóban voltak. Koestler jó barátján, George Orwellen kívül alig ha volt író, aki ilyen pontosan megjósolta volna a szovjet marxizmus erkölcsi elfajzását. A *Sötétség délből*, amely 1940-ben jelent meg először Angliában, s amelyet a háború után számos nyelvre lefordítottak, ígéretes esszék követték. 1945-ben jelent meg *A jogi és a komisszár* című összeállítás, 1950-ben pedig – Richard Crossman *A bukott Isten* című tanulmánykötetében – Koestler lebilincselő önéletrajzi írása, amelynek köszönhetően az Egyesült Államokban hidegháborús hőssé vált. (1950-ben a *L'Humanité* francia kommunista napilap azzal tisztelgett Koestler szellemi nagysága előtt, hogy térképen közölte, hol található villája, a Verte Rive a Párizs melletti Fontaine-le-Portban, nyilvánvalóan azért, hogy valaki felrobbant hassa...) A címlapon közölt gyászjelentésében a New York-i *Times* kijelentette, hogy Koestler „a közép-európai értelmiségi aktivista őstípusa”, akit a két világháború közötti nemzedék meghatározó ellentmondásai foglalkoztattak, s akinek élete napvilágra hozta ezek sajátos kíméletlenségét.

Koestler a gyermekkorát Budapesten, kamaszkorát a freudi Bécsben töltötte, majd az 1919-es rövid életű kommunista forradalom idején visszatért Budapestre. Miután közvetlenül diploma előtt kimaradt a bécsi politechnikum mérnökaráról, nem sokkal a brit mandátummal szembeni súlyos arab ellenállás kezdetét követően a cionista Palesztinába ment. Itt kezdett írni 1927-ben; a szabadelvű bécsi *Neue Freie Presse*-nek (amely történetesen Theodor Herzl régi lapja volt) küldött tudósításokat. Később Briand és Cocteau Párizsáról, Planck kvantumelméletének Berlinéről és

Hitler nagygyűléseiről is beszámolt. Belépett a Német Kommunista Pártba, s a legádázabb kollektizáció idején elszántan végigjárta a Szovjetuniót, majd visszatért Párizsba, s a Komintern egy szabad szárnyának kezdett dolgozni. Ekkor – miután gyakorlatilag megtagadta Moszkvát – Franco csapatai vörösként fogták el Spanyolországban, és kis híján kivégezték. Mielőtt a nácik lerohanták Franciaországot, az utolsó pillanatban Portugáliába repült, s a Blitz idején Londonban keresett menedéket. *Nyúlvesző a végtelenbe* című emlékiratában minderről azt írja, „vonzotta a bal-szerencsét”.

A gyászjelentésben Cynthia életéről kevés szó esik. Koestler olvasói közül csak néhányan tudtak róla. Melvin J. Lasky, az *Encounter* című brit kulturális folyóirat társszerkesztője azt közölte a New York-i *Times*-szal, hogy „Koestlerék házassága szinte elképzelhetetlenül zárt volt, s az asszony olyan odaadással viseltetett férje iránt, amelyet más asszonyoknál sosem tapasztalt”. 1983 nyarán Lasky az *Encounter* két számát Koestlernek szentelte, s arra kérte Mary Benson, Cynthia régi barátnőjét, írjon egy rövid cikket az asszonyról. Benson feltárta, hogy Cynthia imádott apja öngyilkos lett, amikor a lánya még kicsi volt, s ez „nagyon megviselte” Cynthiát. Benson szerint Koestler mellett Cynthia úgy élt, mint egy együtt érző titkárnő, aki „félénkségén” felülkerekedve igyekszik férje barátjává, társává lenni. Jegyzetelt Koestlernek, és szerepet vállalt abban, hogy a könyvei megjelenhessenek. Mivel Koestler imádott vendégeket hívni, Cynthiából figyelmes háziasszony és kifinomult ízlésű szakácsnő lett. „Végtelenül szerencsésnek tartotta magát, amiért része lehet férje életének; az már eszébe sem jutott, milyen szerencsés Koestler, amiért ő mellette van” – írja Benson.

A gyászjelentések és az *Encounter*-számok csak néhány mondatot szentelnek Koestler élete utolsó három évtizedében írt műveinek. Lasky közli Brian Inglis írását, amely szinte mentegetőzik Koestlernek a „parapszichológia” iránti növekvő érdeklődése miatt. Antikommunista értelmiségiek – köztük Raymond Aron (maga is a halál kapujában), Sidney Hook, Maurice Cranston és David Astor, akik Koestlert nagy becsben tartották – hallgatóságos egyetértésben erről említést sem tesznek. William Phillips, a *Partisan Review* szerkesztője egy rádióinterjúban visszafogottan dicsérte Koestlert, mint „egy nagyszerű könyv” szerzőjét.

Azt még Phillips is elhallgatta, hogy jó néhány kortársnak fenntartásai voltak Koestlerrel kap-

csolatban. Miután az 1950-es évek elején befejezte emlékiratait, melyeket elsősorban szexuális önfeltárása, s nem politikai eszméi tettek vakmerővé, Koestler olyan művek megírásába fogott, amelyek zavarba ejtették politikai regényeinek rajongóit. A tudományról és a pszichológiáról írt a történetírók polemikus hangvételében, technikai részletekkel fűszerezve írásait. Nem ő volt az egyetlen, aki kétségbe vonta a tudományos kutatás determinista álláspontját, s azt a kínos nézetet hangoztatta, hogy a tudományos áttörés elszigetelt és rejtélyes, s a téves ihlet ugyanúgy meghatározza, mint a megfigyelés. Ő azonban nem állt meg itt. 1959-ben kiadott *Alvajárók* című könyvében – melyet élete főművének tartott – szinte szó szerint visszaköszönt az 1949-es *Insight and Outlook* (Bepillantás és kilátás) témája, miszerint a tudományos ismeretek nyugtalanítóan cserbenhagynak minket, a technológia pedig megelőzi „a mindenségre vonatkozó tudásunkat és szellemi tisztaságunkat”.

Az 1960-as években Koestler újabb érveket sorakoztatott fel a tudomány korlátoltsága mellett. A *Szellem a gépben* című írásában „holonoknak” nevezi az embereket, akik annak ellenére, hogy anyagi létezők, „tökéletesek”. 1971-ben jelent meg *A dajkabéka esete*, amelyben a lamarckiánusok általánosan hitelét veszített evolúciós elmélete mellett száll síkra. A *The Roots of Coincidence* (A véletlen forrásai) az extraszenzoros percepciót védi teljes meggyőződéssel. Nem csoda, hogy régi rajongói közül – akik már nem voltak marxisták, a materializmust azonban mégsem vetették el – egyre kevesebben vették komolyan. A tudományos társadalom tagjai egész egyszerűen bolondnak nézték.

Halálakor a *Sunday Times* gyászjelentésében George Steiner foglalta össze (s fedte fel egyszerismind) sokak Koestlerrel szembeni rejtett el-lenségkedését:

Közeli barátok és csodálók is nehezen nyelték le Koestler pszichoszomatikus következtetésekből, misztikus biológiából és ködös társasági mendemondákból kotyvasztott főzetét... Közszereplése néhány külön-cön kívül mindenkitől elszigetelte az általa legna-gyobbra tartott közösségben, az aktív tudósokéban.

Csak Iain Hamilton, Koestler életrajzának szerzője – akivel könyvének alanya egy időre megszakította a kapcsolatot – igyekszik összeil-leszteni a mozaik darabkáit, bár nagyszerű érve-lése láttán kétségnek tűnik, állt-e valaha is

Koestler oldalán. Hamilton az *Encounter* lapjain azt írja, az, hogy élete vége felé Koestler érdeklő-désének középpontjába egyre inkább a parapszi-chológia került, „jellemző mindazon egykori kommunistáknak az irracionálisba való visszavo-nulására, akik az abszolút utáni szomjukat nem tudták vagy nem akarták a vallás hittételének »fegyelmezett« irracionálisával oltani”. Búcsú-levelének vallomása (a személytelen halál utáni életbe vetett bátortalan hite) arra utal, hogy Koestler megadta magát az irracionálisnak. El-őbb úgy gondolta, Isten megbukott – sejteti Ha-milton –, később azonban rádöbbsent, hogy Isten nem bukhat meg.

Bár Cynthia halálával nem foglalkozik, Hamil-ton utal rá, hogy a Koestler munkásságával kap-csolatos kételyek és a kettős öngyilkosság által felvetett kérdések összefügghetnek. Koestler né-hány régi elvtársa azt állította, az öngyilkosságok méltó befejezései e „bizarr” életútnak, s a kérdé-sek hamarosan vádakká váltak. Alexander Cock-burn támadott elsőként, aki Koestlerék halála után egy hónappal afféle ellen-gyászjelentést kö-zölt a *Village Voice*-ban. „Felhívtam anyámat” – írja Cockburn, akinek édesapja, Claud Cockburn kommunistaként együtt volt Koestlerrel a polgár-háború idején Spanyolországban –, „s megkér-deztem, úgy gondolja-e, hogy Mrs. K. helyesen cselekedett. Örömmel tapasztaltam, hogy fel van háborodva. »Claud mindig mondta, hogy Koest-ler egy állat«, kiabálta a vonalban. Nagyon hara-gudott, bár némi elégtétellel töltötte el, hogy apám véleménye beigazolódott.”

Cockburn célzásai szájról szájra jártak, s az ál-talánosan elterjedt előítéletekkel összefonódva azt firtatták, milyen hatást gyakorolhat asszonyá-ra egy erős férfi. Nem volt nehéz elképzelni, hogy a Montpelier Square-en Charlotte Perkins Gil-man *A sárga tapéta* című darabjához hasonló drá-ma játszódik le, s az „irracionális”, ámde befolyá-sos férfi az önmegsemmisítés felé terelgeti fiata-labb feleségét. George Mikes beszámol róla, hogy Koestler egy-két alkalommal megvallotta neki aggodalmát amiatt, hogy Cynthia talán „érzelmi-leg visszamaradott”, s nem képes rá, hogy önálló-an barátokat szerezzen. Vajon Koestler hibája volt-e Cynthia halála? A gyanú rohamosan ter-jedt, s – egyrészt, mert ésszerű volt, másrészt, mert holtában ásta alá az író jó hírét – zavarba ej-tette Koestler legközelebbi barátait.

Végül Mikes döntött úgy, hogy vizsgálódik ki-csit. 1986. augusztus 3-án „Ki ölte meg Cynthia Koestlert?” címen rövid cikket jelentetett meg a

*London Observer*ben, s azt állította, hogy az esettel kapcsolatban fontos és új bizonyítékoknak jutott birtokába. Azt írja, beszélt egy orvossal, aki éveken át Koestlerék barátja volt. Okkal feltételezi – írja –, hogy 1983 telén Cynthia maga is rákban szenvedett.

Az új bizonyíték azt a célt volt hivatott szolgálni, hogy elhallgattassa mindazokat, akik Cynthia haláláért Koestlert „tették felelőssé”. Az asszony is haldoklott. Ugyanazért, s ugyanolyan lelkiállapotban halt meg, mint Koestler. Közös öngyilkosságuk nem volt más, mint egységük végső kifejezése.

De ha azt gondolta Mikes, hogy cikke majd csatasorba állítja Koestler barátait, tévedett. Harold Harris látta, hogy a Mikes érvelésének háttérében álló feltételezések a házaspár elleni még súlyosabb támadásoknak nyitnak utat, s azonnal válaszolt a cikkekre („*For the Love of Arthur*” [Arthur védelmében], *Observer*, 1986. augusztus 10.). Visszautasította Mikes új bizonyítékát is, s a vádat is, amelyet Mikes ki akart védeni:

Mikes cikke nem járul hozzá Cynthia, s még kevésbé Arthur jó híre megőrzéséhez, mégpedig amiatt a ki nem mondott feltételezése miatt, hogyha nem a rák volt Cynthia tettének indítéka, valamiképp Arthur felelős a döntéséért. Bár minden az ellenkezőjét támasztja alá, úgy tűnik, ez a mérőben alaptalan gyanú nem veszít az erejéből.

Harris beszélt Cynthia orvosával, aki azt mondta, az asszony nem volt beteg. A kórboncnok igen alapos munkát végzett, mégsem látta semmi jelét ráknak. Ennél is fontosabb azonban, vajon mit jelenthet, hogy Koestler „felelős” Cynthia haláláért? Harris meg volt győződve róla, hogy élete utolsó napjaiban – amikor ő meglátogatta – „Koestler mind testileg, mind lelkileg képtelen lett volna arra, hogy bármire rávegye, vagy bármitől eltántorítsa az asszonyt”. Cynthia-nak magának kellett rádöbbennie, hogy élete a férje nélkül kibírhatatlan lesz. Szenvedélyes kertész volt, mégis lemondott a kertjéről, amikor *Koestler* nem volt képes azt élvezni többé. Ez mindent elárul. Harris úgy véli, „az ember – ha egyáltalán – ritkán találkozik olyan odaadással, amilyennel Cynthia viseltetett Arthur iránt”. Az asszonyt senkinek sem kellett meggyőznie arról, hogy Koestler halálával az ő életének is vége. „S ha Arthur megkísérelte volna befolyásolni, életében először most ellentmondott volna neki.”

Harris hozzátehetette volna, hogy Cynthia maga is tudatában volt, milyen rögeszmésen ragaszkodott mintegy húszéves házasságuk során Koest-

lerhez; tudta, hogy egyfajta neurotikus gúzs köti össze őket. A házassággal kapcsolatos legszínesebb beszámoló épp tőle származik. Harris meglepetten tapasztalta, hogy Koestlerrel közös életéről emlékiratot írt. Volt olyan tapintatos, hogy férje életében ne adja ki bonyolult kapcsolatuk titkait, az öngyilkosságot követően azonban Harris megtalálta a kéziratot, s egy év elteltével – Koestler néhány utolsó önéletrajzi töredékével kiegészítve – egyetlen kötetben meg is jelentette. A könyv, amelynek Harris a *Stranger on the Square* (Idegen a téren) címet adta, bemutatja Cynthia gyermekkorát, majd azt az időszakot, amely Koestlerrel az 1940-es évek végén történt megismerkedésétől kezdve az 1950-es évek közepéig tartott. Cynthia különösen szenttelenül ír, mintha egy középvezető pályafutásáról számolna be.

Cynthia Jefferies huszonnégy éves volt, amikor 1949-ben gyorsíróként a Verte Rive-be ment dolgozni. Koestler akkor Mamaine Paget-val élt, akit öt éve ismert, s akit mindenkinek a feleségeként mutatott be, miközben (titokban) arra várt, hogy felbontsák egykori elvtársával, Dorothy Ascherrel kötött házasságát. Dorothytól békében vált el nem sokkal azután, hogy a spanyol börtönből kiszabadult. Daphne Hardyval, a *Sötétség délben* fordítójával folytatott viharos viszonya épp felbomlóban volt, amikor Cyril Connolly estélyén a gyönyörű, elegáns, „vitathatatlanul felsőosztálybeli” Mamaine-t bemutatták neki.

Cynthia Jefferies az ekkoriban készült fényképeken vonzó, sőt rokonszenves ifjú nőnek tűnik csinos, bár szögletes vonásokkal. Azt írja, előkelősködő dél-afrikai családban nőtt fel, majd Párizsba költözött édesanyjához, akivel sosem volt jó kapcsolata. Azt nem írja, miért. Arról, hány éves volt édesapja halálakor, s hogyan érintette ez érzelmileg, szintén legfeljebb, ha közvetve beszél. A könyvhöz írt utószavában Harris felfedi, hogy édesapja haláláról Cynthia csak három nappal annak megtörténte után értesült, azt pedig, hogy a férfi életének – ereit felvágva – maga vetett véget, csak 1969-ben tudta meg. Harris megjegyzi, „tudat alatt Cynthia talán egész életében tisztában volt apja öngyilkosságával”.

Gyermekkori emlékei kuszák. Feljegyzi, hogy már egészen kiskorában is akkor volt a legboldogabb, amikor olvasott, s „legjobb barátai könyveinek hősei voltak, nem pedig a körülötte élő emberek”. Amikor tizenkét éves koráról számol be, írásmódja titokzatos változáson megy át; mintha akkor engedte volna át magát a veszteségnek, mintha túl gyorsan igyekezett volna felülkере-

kedni a fájdalmán. Füzetével és egy ceruzával bezárkózott a fürdőszobába, s történelmi regény írásába kezdett, melynek hőse egy 19. század eleji „szépfíú”. A regény nem haladt. Tizenöt évesen színdarabhoz „kapott ihletet”, s fel is vázolta, majd összetépte a terveit. Aztán miközben húszévesen Cape Townból Párizsba hajózott, rájött, úgy kerülhet legközelebb az íráshoz, ha egy író mellett vállalhat munkát.

Akkor kezdett Koestlernél dolgozni, amikor az író – már a *Sötétvég délben* megírása után, a Kulturális Szabadság Kongresszusa és a Mamaine-nal való házasság küszöbén – élete csúcspontján volt. Cynthia első benyomásai szerint Koestler „fáradtnak tűnt, a szeme karikás volt, s nem akadt egy kedves szava”. Aztán gépelni kezdte Koestler új regénye, a *The Age of Longing* (A vágyakozás kora) fejezeteit. Emlékszik, elpirult, amikor Koestler felfigyelt a féltékenységére. Abban a pillanatban szerelmes lett. „Minden héten Fontaine-le-Port-ba mentem Párizsból, s legépeltem egy újabb részletet” – írja egy tanulmányában, melyben férje háború utáni munkásságáról számol be. – „Azután alig vártam a következő hetet. Ez a gyermekkoromra emlékeztetett, amikor apám minden héten hazahozta kedvenc képregényeim, a *Tiger Timet*, a *Bubblest* és a *Puckot*.”

Cynthia akkoriban nem tudhatta, legfeljebb érezhette, hogy Koestlert is önnön sebezhetőségének gondolata gyötri. Mamaine ikernővéréhez, Celia Goodmanhez írott leveleiben gyakran emlegeti férje bizonytalanságát, lehangoltságát, dühkitöréseit, álmatlanságát, pokoli rémálmait, részegességét és amiatti csalódottságát, hogy „képtelen a gyönyörre”. Évekkel korábban Párizsban, amikor pártmunkások megszegyenítették első írói próbálkozásai miatt, Koestler öngyilkosságot kísérelt meg. Az általa „szorongásos neurózisnak” nevezett mostani rohamok később zaklatásá, kegyetlenkedéssé fajultak.

1949 szeptemberében – nem sokkal Cynthia feltűnését követően – Mamaine azt írta Celiának, amikor fogadott valakit, akit Koestler nem akart látni, a férfi „dührohamot kapott, s teljes erejéből fejbe vágta”. Teddy Kollek, Jeruzsálem későbbi polgármestere is ebben az időszakban látogatta meg a házaspárt, s beszámolt róla, hogy Koestlerék éjszakánként hangosan veszekedtek. Cynthia is tanúja volt e jeleneteknek, s azok fel is zaklatták. Koestler ugyanakkor – elsősorban Mamaine súlyos betegsége idején – atyai gondoskodó és kimeríthetetlenül szellemes volt. „Úgy tűnt, mindig jelentéktelen ügyeken veszekedtek, és én Ma-

maine-nal rokonszenveztem” – írja Cynthia. – „Különös, de Arthur iránti érzelmeimen ez mit sem változtatott.” Cynthia hamarosan teljesen Koestler pályafutásának szentelte magát. A férfi élete és munkája beszippantotta. „Olyan, mint egy álom” – írja. – „Mintha egy izgalmas regényben szerepelnék.”

Amikor Koestler és Mamaine házat vásárolt a Delaware folyó egyik szigetén, Cynthia kötelességtudóan követte őket. Koestler hozzáfogott emlékirataihoz; fel-alá járkálva diktált Cynthiának, ő pedig hűségesen feljegyezte minden egyes szavát:

Gépelés közben időnként elvitettem egy-egy betűt. Ilyenkor bosszúság futott át Arthur arcán, néha öklével az asztalra is csapott... Sosem diktált gyorsan, előfordult, hogy hosszan hallgatott, de én képes lettem volna ott ülni a végtelenségig. Olyan akartam lenni, mint Arlova, Rubasov titkárnője. Amikor 1949 nyarán elolvastam a *Sötétvég délben*, úgy éreztem, ő az, akire Arthurnak szüksége van. Ő sosem szólalt meg, sosem terelte el Rubasov figyelmét... Azt kívántam, bárcsak lenne egy hímezett orosz blúzom, mint neki.

Koestler és a mind rosszabb állapotban lévő Mamaine visszatértek Európába, s 1951 augusztusában elváltak. (Az év márciusában Mamaine ezt írta nővérének: „Istenem, hány ilyen jelenet kell még elszemvednem, s hogy lesz egyszer vége ennek az egésznek? Abban K is egyetértett, hogy egyetlen nővel sem tud együtt élni, legyen az bármilyen tökéletes, s elfogadta, amikor azt mondtam, azért ilyen ellenséges a nőkkel, mert gyűlöli az édesanyját.”) Amikor a házasság felbomlóban volt, Mamaine már képtelen volt megbirkózni Koestler tombolásával. Cynthia megértette és tisztelte Mamaine döntését, de utalt rá, hogy ő nem ezt tette volna: „Csodálkoztam, hogy tölti el Mamaine a napjait anélkül, hogy tudná, erről vagy arról a témáról mi lehet Arthur véleménye. Én már mélységesen függtem tőle; tudnom kellett, mit gondol egy-egy könyvről, filmről vagy szenzációról, a megnyilvánulásai pedig mindig megleptek és lenyűgöztek.”

A *Stranger on the Square*-ből nem derül ki, Cynthia már ekkor Koestler szeretője volt-e; a szerző erről szemérmesen hallgat, bár azt bevallja, mennyire irigyelte asszonyát, s a Mamaine iránti nem szűnő hűségéről beszél. Akárhogyan is, bár egyre jobban ragaszkodott Cynthiához, s mindinkább függött tőle, nem mondhatjuk, hogy Koestler érzelmei is mélyültek volna. A *Nyílvesző a végtelenbe* vallomása szerint őt egyetlen nő sem

tudta huzamosabb időn át kielégíteni. „A fantom, amelynek nyomába eredtem, olyan régi, mint maga az ember: a teljes testi-lelki egyesülés révén legyőzni a magányt”² – írja, majd Goethe Mefisztóját idézi: „lásd már minden nőben Helénát!”³ Kezdetben minden nő Heléna, de ha kapható lesz, megvetendővé is válik.

1952-ben Koestlert idegesíteni kezdte Cynthia odaadása, s célzott rá, hogy nem bánná, ha a kapcsolatnak vége szakadna. Cynthia megrettent, s visszavonult. Fontolgatta, majd elvetette az öngyilkosságot. Halálának látomása érdekes mód megvizsgáltta. („Az öngyilkossági gondolatokra támaszkodva életem tovább átmenetinek hitt életemet.”)

Cynthia ekkor utal rá először, hogy szeretője volt. Nem nevezi meg a férfit, aki „az öngyilkosság minden gondolatát száműzte belőle”, de úgy határoz, ezentúl „önállóan fog élni”, mert Koestler (aki épp pszichiáterhez járt), „még időben felnyitotta a szemét”. A viszonynak kiszáradt vége szakad, majd Cynthia váratlanul férjhez megy. „Egy barátom, aki egy amerikai könyvkiadónál dolgozott, és akivel sűrűn leveleztünk, Angliába jött nyaralni. Összeházasodtunk, mielőtt visszatért volna New Yorkba.” Ennyit mond az udvarlásról. Követi férjét New Yorkba, de a házasság néhány hónap után felbomlik.

1954 júniusában Mamaine váratlanul meghalt asztmában. Koestler, akivel továbbra is jó barátok voltak, fel volt dűlva. Jóval később, a *Stranger on the Square* egy bekezdésében Koestler belátja, hogy Mamaine-nek kicsinyes dührohama miatt kellett őt elhagynia; hogy akkor még nem tudta, amire idős korában maga is ráébredt, hogy a betegség tönkreteszi az embert; s hogy Mamaine-nek mekkora szüksége volt az ő elnézésére. A Mamaine halálát követő nyáron (miközben egy másik asszony eljegyzését fontolgatta, ám erre végül mégsem került sor), naplójában bevallja, hogy „sem egyedül, sem bárkivel együtt nem tudok élni. Igaz, mindig hasonló nőket választottam; gyönyörű, gyermeki és gátlásos Hamupipókéket, akiket kíméletlenül leigázhattam. Ez a felismerés azonban még nem oldja meg a problémát.”

Cynthia 1955 júliusában bukkant fel Londonban. Nem kellett hosszan győzködni, amikor Koestler megkérte, gépelje le *Reflections on Hanging* (Gondolatok az akasztásról) című könyvét. Azután visszatért New Yorkba, Koestler azonban az év novemberében elakadt Johannes Keplerről írott életrajzával (melyből később az *Alvajárók* lett). Örjögve táviratozott Cynthiának, hogy jöjjön vissza. Az asszony Londonba rohant, és

soha többé nem hagyta el Koestlert. 1955 után ő volt a férfi egyetlen kitartó társa. Főzött rá, elvisselte Koestlernek a főztjével kapcsolatos kifogásait; megosztotta vele az ágyát, s nem kérdezte, hányan teszik még ezt. Emlékezett rá, hogy Koestler tajtékozva szakított egy menyasszonyával, akit azzal vádolt, hogy négy szemközti beszélgetésekbe merült az estélyein, amelyeken a férfi szívesen tartott szemináriumi értekezéseket. Ő nem követte el ezt a hibát.

Koestler a sajátja közelében vett neki egy apró házat, s (George Mikes jelenlétében) közölte vele, hogy szereti, de „túlságosan neurotikus” ahhoz, hogy bárkit feleségül vegyen. Később – ma már különösnek tűnő körülmények között – meg gondolta magát. 1965 januárjában vendégprofesszorként Stanfordba utazott. „Azok a puritán amerikaiak nem túrték volna, hogy bűnben éljenek az egyetemükön” – írja Mikes, Koestler és Cynthia pedig összeházasodtak. Még abban az évben visszatértek Londonba, s viszonylag csendesen éltek Knightsbridge-ben: napközben dolgoztak, este pedig Mikessel és a párjával játszottak egy-egy parti scrabble-t.

„Cynthia értelmes, őszinte, kedves és roppant csinos volt, a rosszindulat pedig teljességgel hiányzott belőle” – emlékszik vissza Mikes Koestlerék halála után. – „Sosem beszélt magáról, mivel úgy gondolta, ez a téma túlságosan érdektelen és jelentéktelen.” Egyetlenegyszer volt súlyosan beteg; 1979-ben vakbélgyulladást kapott. Két nappal később már a kórházi ágyban jegyzetelt Koestlernek. Arthur Angyalnak nevezte, „bár égbekiáltó bűnökkel vádolta” – írja Harris keserű gúnnyal a *Stranger on the Square* bevezetőjében.

Cynthia látszólag egyre magabiztosabb, Koestler pedig egyre harcedzettebb lett. „Finoman, szeretettel incselkedett Arthurral” – írja Mikes –, „úgy, ahogy pár évvel korábban még nem mert volna. Ha teljesen tönkretett egy ételt, s Arthur (bár a korábbiaknál kevésbé bántóan, de) zsörtölődött, Cynthia bocsánatot kért, de korántsem volt kétségbeesett. Hangjában benne volt a vállrándítás...” Amikor Koestler nagyon beteg lett, Cynthia – hacsak a családi életük vonatkozásában is – elfoglalta az őt megillető helyet. Koestler egyre inkább függött tőle; Mikes szavaival a „foglyává” vált.

Nyilvánvaló azonban, hogy a férje által életre keltett borzalmak viharában mégsem tudott teljesen talpon maradni; a *Stranger on the Square* későbbi történeteit ki nem mondott megbántottság szövi át. Amikor Cynthia elszunnyadt, s Koestler

keményen megfeddte, „szégyenében elpirult”. Koestlernek rémálmai voltak: „Azt kívántam, bárcsak Arthur ne lenne ennyire fertőző. Elkaptam a hangulatait, a csüggedtségét és a búskomorságát is.” Vagy egy franciaországi útról: „Azelőtt még sosem utaztam együtt Arthurral, s izgatottan vártam, hogy most három hétig éjjelnappal velem lehetek, de rettegtem is tőle. Elborzasztott a tudat, hogy franciául kell majd beszélnem előtte.”

A Koestler iránti rejtélyes ragaszkodása nyilvánult meg abban a megrendítő mozzanatban is, amely még Harriszt is meglepte. Cynthia tárgyilagosan beszámol róla, hogy együttlétük első éveiben kétszer is teherbe esett. Mindkétszer engedelmeskedett Koestlernek, aki a terhesség megszakítását követelte. Koestler azt mondta, ő szörnyű apa lenne, hiszen „túlságosan neurotikus”. Ami azt illeti, volt már egy házasságon kívüli gyermeke, egy lánya, aki néhány évvel azelőtt született, hogy összeköltöztek Cynthiával. Amikor a kislány anyja – egy Franciaországban élő férjes asszony, akinek a férje örökbe fogadta a gyermeket – meglátogatta, Koestler arra kérte Cynthiát, maradjon mellette, s nyújtson neki erkölcsi támaszt. A pufók gyermekről készült fényképeket nézegetve Koestler még azt is megvallotta, attól tart, most szalasztotta el „utolsó esélyét”. Cynthia mindazonáltal azt írta, első terhességét Koestler a naplójában „ételmérgezés-ként” emlegette. Az igazság elkendőzése megvédhette Koestlert, de Cynthiát kevésbé:

(Egy furcsa ház) első emeletén állt a műtőasztal, amelyen feküdtem. A maffiai orvos és az ápolónő álláságos kedélyeskedése zavarba hozott. Rövid időre távoztak, majd vérszjóló, subogó fekete gumiköponyegben tértek vissza. Az ápolónő lefogott. Igyekeztem nem ellenszegülni, amikor az orvos megfogta a szikét...

Nemsokára a Montpelier Square-re tartó taxiban ültem, s érzélgősen gondoltam a Nyílvevő a végtelenbe (Koestler) gyermekkori mandulaműtétét leíró jelenetére.

Ezen a ponton eltűnődhetünk, vajon ki minősítette Cynthia lelkiállapotát „érzelgősnek”... Az élmény mindenestre „rémálom lett lassított felvételben”, amely újra meg újra lejátszódott Cynthia előtt.

Miután Koestlerék holttestét megtalálták, kiderült, hogy március elsején reggel Cynthia elvitte az állatorvoshoz Davidet, az ölebüket, hogy altassák el. Képzeltük, mennyit gyötrődött emiatt.

Mikes azt írja, „Cynthia a saját érzéseit vetítette a kutyára. Meg volt győződve róla, hogy David – ha dönthetett volna – nem akart volna új környezetben, idegenek között élni...”

A *Stranger on the Square* bevezetőjében Harris azt írja, Koestler

sosem csinált titkot abból, milyen nehéz vele együtt élni... Nem rejtette véka alá követelőző természetét, heves bangulati hullámzásait, hirtelen véleményváltozásait, s azt, hogy megszállottan üldözi a nőket... Borzasztó szokásaitól eltekintve azonban végtelenül értelmes, roppant gyengéd, nagylelkű ember volt páratlan humorral és ellenállhatatlan vonzerővel.

Cynthia tudatában volt férje hibáinak, amelyeket Koestler sosem próbált rejtegetni. Harminchárom éves együttlétük alatt mégis csak az első hat év során volt igazán boldogtalan, amikor Arthur megpróbálta eltépni az őket összekötő szálakat... Nem túlzás azt állítani, hogy a férje élete az övé is lett, Cynthia a férje életét élte. S amikor Koestler élete véget ért, véget ért Cynthiáé is.

Hátborzongató, de Koestler mintha már jóval a megismerkedésük előtt tisztában lett volna Cynthia szorongásának természetével. Az *Insight and Outlook*ban a sírás lélektanát kutatja, s a vizsgálhatatlan özvegygel is foglalkozik. A feltételezett özvegy bánatát azért nem lehet enyhíteni, írja szinte orvosi tárgyilagossággal, mert az asszony sem azt nem tudja elképzelni, hogy teljességgel birtokában lehet önuralmának, sem azt, hogy mindaz a jó, amit a férjétől kapott, „pótolható”. A veszteség (kizárólag) akkor „pótolhatatlan, ha az illető a kapcsolatban feladta a függetlenségét”. De vajon vizsgálta-e valaha Koestler azon férfiak lélektanát, akik elvárnak és elfogadnak efféle áldozatokat?

Voltaképpen igen. Írói munkásságát javarészt e témának szentelte, bár ez sem a vele kapcsolatos szóbeszédből, sem Harrisnek a szóbeszéd elhallgattatására tett nyilvános kísérletéből nem derült ki. Koestlerék házasságáról szóló jóindulatú írásával Harrisnek azon vádak kivédése volt a célja, melyek szerint Arthur beszélt rá Cynthiát az öngyilkosságra, s az ő „különcsége” okozta az asszony idő előtti halálát. Harris védi a barátját. Ő volt azonban Koestler irodalmi hagyatékának rendezője is (mindössze három éve halt meg), s szavai – különösen az a nyugtalanító mondat, amelyben „tökéletes odaadásnak” nevezi Cynthia férje iránti érzelmeit – mintha olyasvalamit hallgatnának el, ami Koestler munkásságának lényege.

gi része, s ami igazolja az író házassága és halála által megbűvölt olvasókat. 1937 és 1978 között Arthur Koestler mintegy harminc könyvet írt. Könyvei többnyire politikáról és tudományról, s egytől egyig az odaadás veszélyeiről szóltak. Korunk egyetlen más írója sem vázolta megindítóbban az emberi természet mások iránti hűségből fakadó, érthető hajlamát az önalávetésre, s egyetlen más író sem kutatta hozzá hasonló szívóssággal az érthető és a helyes közötti különbséget.

A *Sötétség délben* igazi veszedelmét az erkölcsi hatalom és a lelki függés kapcsolata jelenti. Nyikolaj Szalmanovics Rubasov, az elcsigázott, börtönben rohadó komisszár, akit valaki feljelentett, ráébred e fenyegetés rideg valóságára. Gyötrődik a párt nevében elkövetett cselekedeteinek erkölcsi vetülete miatt. Vajon nem egyszerűen azt tették-e a párt vezetői, amit tenniük kellett? Nem mentheti-e önmagát azzal, hogy őket szolgálta, s csak akkor ölt, amikor muszáj volt? Rubasov abban bízott, ha elköteleződik a párt elméletalkotói mellett, erkölcsi alapokat és magányos életének értelmet találhat. A vallatástól kábultan nem hoz fel valódi érveket az odaadással szemben, de a regény vége felé – ha nem is túl meggyőzően – felidézi, hogy a *Bűn és bűnböjtés* főszereplője, Raszkolnyikov szerint „ha a számok helyett emberi lények szerepelnek, akkor a kétszer kettő nem négy...”⁴.

Rubasovot valójában titkárnője, Arlova emléke kísérti, aki csodálta és kiszolgálta, majd feláldozta magát a férfi politikai rehabilitációja érdekében (ilyen akart lenni fiatalkorában Cynthia is). Rubasov képtelen nem gondolni az asszony mellének hajlatára. Amikor szeretkeztek, ha csak egy pillanatra is, de „teljesnek” érezte magát; a cselekedeteiket ilyenkor nem politikai következményeik szerint ítélték meg. Arlovát letartóztatták, mert szerepet vállalt Rubasov egyik ügyében, s a férfi nem sietett a védelmére. Kihallgatták és kivégezték. („»Te mindig is azt fogsz csinálni velem, amit akarsz«, mondta Arlova, és ő csakugyan így is járt el.”)⁵

Képzelnék el, mit szolt volna Rubasov egy olyan házassághoz, amelyben az asszony képtelen a férje nélkül élni? Mit gondolt volna a sztálinista hóhérokra várva azokról az emberekről, akik egy ilyen asszony teljes odaadásáról beszélnek? Ha a férj a feleség *egyetlen* oka az életre (szinte halljuk, ahogy Rubasov felmordul), vajon összejátszik-e a házaspár a maga kényszeres – vagy erkölcstelen – módján? Vajon ő maga a kezdetektől kihasználta-e Arlova hajlamát a szolgál-

lelkűségre, úgy, ahogyan a párt kihasználta az övét? Vajon nem használta-e ki Arlova is az ő hajlamát az irányításra?

Az igazság az, hogy Koestler már irodalmi pályafutása kezdetétől azon alapszabály lefektetésén munkálkodott, mely szerint az emberi étellel nem lehet játszani, az emberi élet nem lehet más célok végrehajtásának eszköze, s ha helyesen akarunk cselekedni, nem hagyatkozhatunk magunkra, ha kizárólag a fájdalom, a történelem és az érdeklődésünk irányítanak. Későbbi munkáiban is ezt hangsúlyozta, amikor kijelentette, hogy a bizonyosság megszerzésére irányuló természet-tudományos törekvés – amely olyannyira jellemzi a huszadik századi pozitívizmust – túlságosan nagyra törő, a huszadik század politikájában pedig egyenesen gyilkossá vált. Mi, modern emberek, akik már nem vagyunk „kapcsolatban az örökéletű, de korántsem ódon vallással”, nyitottabbá váltunk a világi vallások iránt. A modern íróknak kísérletet kell tenniük arra, hogy megvonják a tudomány erkölcsi tekintélyének határait, különben olyan vezetők talpnyalói leszünk, akik állítólag a tudomány törvényei szerint kormányoznak...

Nem tudni, vajon „a természetfeletti” rá gyakorolt vonzereje segítette-e Koestlernek abban, hogy megfossa hitelétől a vén materializmust, s az sem nyilvánvaló, hogy ezért ki kell őt gúnyolnunk, vagy konokságáért az öngyilkosság impresszáriójának tartanunk. A *Times Literary Supplement* 1990-ben megjelentette Martin Gardner „parapszichológiát” támadó írását, amelyben a szerző mintegy mellékesen megjegyzi, hogy „a halálosan beteg Arthur Koestler rávette nála fiatalabb, egészséges feleségét, hogy vele együtt dobja el az életét” – mintha az ügy már le lenne zárva, s összefüggése Koestler munkásságával magától értetődne.

Koestler késői, az evolúcióval és „parapszichológiával” foglalkozó könyvei nem törnek lándzsát a lamarckizmus és az extraszenzoros percepció mellett, mindössze kevesebb elbizakodottságra kéri ezek ócsárlóit. Utolsó, *The Call-Girls (Az örömlányok)* című regényének hasonló főszereplője kijelenti, hogy a parapszichológia egyes elgondolásaitól „égnek áll az ember haja”, bár még így is „kevésbé tűnnek képtelennek, mint a részecskefizika hasonlóan vad állításai”, melyek szerint egy elektron két helyen is tud lenni egyszerre, képes visszafelé haladni az időben, és a térben lyukak vannak... „Isten halott” – vonja le a végső következtetést –, „de a materializmus is az, mióta az anyag értelmetlen szóvá vált.”

Miközben szeretné, ha az anyagi bizonyosságot elutasítanánk, Koestler arra vágyik, hogy a „tökéletes” magunkévá tegyük. E tett (miként Kant fogalmaz) nem is rejt magában annyi ellentmondást. Az 1960-ban megjelent *A lótusz és a robot*ban Koestler első, Japánban tett látogatását írja le. Azt meséli, összeütközésbe került az összehasonlító vallástudomány vezető professzorával, a buddhizmus szakértőjével. Az első kérdés, amit a professzornak feltett, a következő volt: „Létezhet-e erkölcsen bármiféle transzcendentális hiedelemtől elkülönülten?” Kissé döbbszent házigazdája azt állította, számára a „transzcendentális” szó nem jelent semmit. De akkor miért mondunk igazat, ha hazudni állna érdekünkben, miért nem öljük meg a társadalom számára terhes egyéneket, mi a gonosz, s miért legyünk elnézőek? – kérdezte valaki a hallgatók közül.

Bár nem voltak túl eredetiek, nem voltak ezek rossz kérdések sem. Koestler munkásságának magyát hasonlóan alapvető kérdések, a *koestleri* kérdések adják. Hogyan hihetjük tökéletesnek és szentnek az emberi életet az evolúciós véletlenek világában?

Nagyon nehéz, bár nem lehetetlen Koestlernek a tökéletessé kapcsolatos elgondolását és Cynthia öngyilkosságát összebékíteni. Mindent Cynthia odaadásával magyarázni – ahogy Harold Harris tette – *tényleg* lehetetlen. Ez nem magánügy. Szorosan összefügg azzal, milyenek szeretnének lenni a Koestlerhez hasonló írók, s miért vessük az emlékezetünkbe őket. Képzelnék el, mi történt volna, ha kiderül, hogy Dickens megverte a gyermekeit, ha másodszorra is vettek az ételből, vagy Orwell megpróbálta betiltani az *Állatfarmról* szóló elítélő írásokat? Képzelnék el, mi történt volna, ha barátaink a gyermekek megfélemlítésével és a kritikusok butaságával foglalkozó cikkeikkel siettek volna a segítségükre? Nem siklana át a figyelmünk valamin, ha nem fedeznénk fel az ellentmondást? Vajon nem tartotta-e Koestler maga is nagyra a gúnyt?

Nem mondom, hogy íróink életét ugyanazzal a mértékkel kell mérnünk, amellyel ők mérik hőseik életét. A moralista írók persze gyakran keresnek megnyugvást papírhalmak közt; műveikben könnyen győzedelmeskedhetnek azon gyengeségek fölött, amelyeknek – úgy gondolják – a valóságban kénytelenek megadni magukat. Koestler nem irodalmi írásainak egyik jellegzetessége éppen az, hogy ezt a kompenzációs következtetlenséget igyekezett leleplezni tudósok, forradalmárok és írók – köztük a saját – életében. Nem két-

ségtelen képmutatása, hanem kétségtelen tragédiája miatt érdemes időt szentelnünk a műveinek. Rubasov anélkül hal meg, hogy megoldaná, hogyan lehet többre értékelni – ahogy ő fogalmaz – „az ember eszméjét az emberiség eszméjénél”. Koestlernek nem voltak ilyen kétségei. Munkássága hátralévő részét mintha a Rubasov által feltett kérdések megválaszolásának szentelte volna, hiszen a *Sötétség délben* keletkezésekor ehhez még nem volt elég bölcs. Nemes célkitűzés; a kérdés már csak az, van-e értelme.

Ebben az összefüggésben nem zárható ki, hogy Koestlernek a „tökéletesről” alkotott sajátos elképzelése nemcsak életük vége felé, de közösen eltöltött éveik során is támaszt nyújtott neki és Cynthiának. Különben miért ragaszkodott volna Koestler a véleményéhez ilyen hajlíthatatlanul? S vajon összefügg-e mindez a transzcendentális hit rá jellemző, furcsa, „természetfeletti” felfogásával? Koestler helyenként úgy beszél e hitről, mint ami az űrben, messze a világ kuszasága fölött lebeg, s mint amit ő képes lenne lerántani a mindennapokba – ahogyan a protestáns prédikátor képes lerántani Krisztust, hogy megmentse minket önmagunktól; minket, akik (valószínűleg hozzá hasonlóan) rettegve hajszoljuk a „gyönyört”, s „diadalmaskodni” akarunk magányunkon. De vajon hagyatkozhatunk-e a transzcendens megítélésében egy olyan emberre, aki saját bevallása szerint „túl neurotikus” volt ahhoz, hogy apa lehessen?

Ezen kérdések felvetése – még ha nem is védi meg Koestlert – legalább folytatja a vitát, amely neki is olyannyira kedvére volt, s amely egyik Helénája, Simone de Beauvoir nyomán azzal foglalkozik, hogyan „igazolhatjuk létezésünket”. Miért szeretünk? S ha valaki, vajon nem épp Koestler örülne a leginkább, ha eltűnődnénk, megbízhatunk-e bármelyik íróban?

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA: ENDREFFY JÚLIA

JEGYZETEK

¹ Koestler: *Sötétség délben*. Bart István fordítása. Európa Könyvkiadó, Reform Könyvkiadó, Budapest, 1988.

² Koestler: *Nyitvaszó a végtelenbe*. Boris János fordítása. Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

³ Goethe: *Faust*. Jékely Zoltán fordítása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980.

⁴ Koestler: *Sötétség délben*. Bart István fordítása. Európa Könyvkiadó, Reform Könyvkiadó, Budapest, 1988.

⁵ Koestler: *Sötétség délben*. Bart István fordítása. Európa Könyvkiadó, Reform Könyvkiadó, Budapest, 1988.